

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК БАЗИСНА ЗАСАДА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 1(32), с. 163–169

Розглянуто процеси демократизації українського суспільства крізь призму формування громадянського суспільства, що є найважливішою основою захисту і обстоювання прав людини.

Більшість країн сучасного світу намагаються максимально і оптимально демократизувати життя своїх громадян, а відтак, й усього суспільства з тим, аби в центрі суспільного розвитку і прогресу справді опинилася людина (громадянин), її права і свободи. Відстоювання, захист різноманітних політичних і громадських прав стало яскравою ознакою нового рівня еволюції політичної демократії.

Багатогранна діяльність усіх суб'єктів демократичного процесу щодо захисту прав і свобод громадян стає потужним чинником принципової зміни ставлення громадян до влади, політичної системи, формує нові оцінки суспільних норм життя.

Водночас правова система розвинених демократій дає змогу висувати і реалізовувати нові різновиди прав та свобод громадян у межах існуючого законодавства, легальними засобами відстоювати їх.

Додамо сюди й те, що інтенсивна зміна самої по собі природи сучасної держави, намагання утворити і розбудувати демократичну державу по-новому формує і бачення прав людини.

Досягнення країн Заходу і певний прогрес у сегменті захисту прав людини інших країн є наочним орієнтиром для всіх суспільств сучасного світу, які обирають шлях політичної демократії та ринкової економіки. Нині основним здобутком, на думку україн-

ського фахівця М. Заінчковського, країн ЄС, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, стало органічне включення громадського сектору до інформаційно-комунікаційної структури, перетворення громадянських об'єднань із захисту прав людини на дієвих суб'єктів продукування та поширення інформації. В умовах подальшого зростання ролі комунікаційних процесів у політиці сектор із захисту прав людини стає впливовим компонентом політичної системи саме завдяки просвітницькій та інформаційній діяльності.

З метою побудови правової, демократичної держави істотне значення серед усіх основ цього процесу має конституційне забезпечення реалізації принципу верховенства права і конституційно-правові основи принципу поділу влади. І те й інше Конституція України, зокрема, закріпила. Слід визначити при цьому, що положення засад конституційного ладу мають велике значення для забезпечення як стабільності правової системи України, так і її подальшого реформування на демократичних началах. Адже саме в них знайшли своє відбиття такі цінності конституціоналізму, як народовладдя, державний суверенітет, пріоритет прав особи, обов'язок держави забезпечувати права і свободи людини і громадянина, політичний, ідеологічний та економічний плюралізм, верховенство пра-

ва, поділ влад тощо, які визначають ідеологію державного будівництва в Україні на сучасному етапі, спрямованість правової системи, шляхи її реформування. Про це детально свого часу писав відомий український правознавець В. Ф. Погорілко у монографії “Основи конституційного ладу України” (К., 1997). На цьому зосереджують також увагу М. І. Абдулаєв [2], М. І. Азаров [3], В. С. Журавський [4], С. П. Мороз [5], Ф. М. Рудич [6], Ж. М. Пустовіт [7], П. М. Рабінович [8] та ін.

Підкреслимо й те, що загальні засади конституційного права впливають на розвиток й усіх інших галузей законодавства. Вони активно впливають на всю державно-правову систему нової України, яка являє собою сукупність тісно взаємопов’язаних, погоджених і взаємодіючих правових засобів, що регулюють суспільні відносини, а також елементів, які характеризують рівень правового розвитку країни в цілому. Ці принципи справляють відповідний вплив на всі складові елементи правової системи, тобто на складні явища духовного, світоглядного характеру (юридичну науку, правові поняття, правові принципи, правову культуру, правову політику), право і законодавство, що його в собі відбиває.

Для сучасної України, як і багатьох подібних їй країн, що трансформуються на засадах ринкової економіки і демократії значущою проблемою виступає етап трансформації політичного змісту прав людини в умовах утвердження демократичних цінностей, який має певні особливі механізми. Матимемо на увазі, що зміна ідеологічних, духовних векторів суспільного розвитку була й залишається найбільш чіткою соціальною, політичною проблемою трансформації країн загалом.

Важливим є також виклад основних ситуацій та способів впливу практики та проблем із захистом прав людини на політичну стабільність. Визначимо зміст основних політичних прав, захист яких є найактуальнішим з огляду на специфіку формування політичної стабільності України в умовах сучасного демократичного процесу, а також виокремимо основні компоненти політичної системи, які перебувають під впливом правозахисної діяльності.

У спеціальному науковому апараті стосовно права, правознавства, правотворчості загалом є термін “сталість правової системи”. Щодо такої системи в Україні, то вона визначається питаннями: чи відповідає чинне законодавство вимогам належної якості, системності, погодженості, тенденціям розвитку суспільних відносин? Зробити стверджувальний висновок з усіх зазначених вище параметрів навряд чи можливо. Навпаки, слід констатувати, що законодавство України не зовсім відповідає вимогам системності, про яку йде мова. Значною мірою це пов’язано з відсутністю багатьох конституційних законів, які слугували б своєрідною проміжною ланкою між Конституцією України [1] та звичайними законами, відсутня і сама теорія конституційного закону. Досі висловлюють різні точки зору про те, які критерії слід зробити засадовими для поділу законів на конституційні та звичайні. Російський дослідник Ю. О. Тихомиров у своїй фундаментальній праці “Теорія закону” (М., 1982), в інших працях з правової проблематики слушно, на нашу думку, звертає увагу на те, що саме значущість правових норм справляє вирішальний вплив на вибір форм акту і саме змістові ознаки закону безпосередньо зумовлюють його юридичну силу.

Загальна концепція прав людини, як вже зазначалося, займає одне з провідних місць у світовій політичній культурі. Після появи у західних країнах та закріплення в конституціях або основних законах демократичних держав Заходу, ідеї щодо захисту прав людини поширилися й в інших країнах. Про це детально розмірковує український правознавець В. Селіванов у своїх працях, зокрема в спеціальній публікації “Парадокси свободи і демократії”.

Доволі актуальним є дослідження питань прав людини в різних політичних системах світу; розгляд універсальності концепції, ідеї прав людини. Оскільки це окрема тема, наголосимо, що позиціонуванню прав людини як “абсолютної істини” потрібно мати під собою певний соціальний ґрунт. У зв’язку з цим праця, присвячена аналізу ідей про права людини та дослідженню їхнього впливу на перспективи політичної стабільності в Укра-

їні та світі, передбачає, зрозуміло, вивчення функціонування ідей прав людини в універсальній структурі політичних систем сучасності, яка складається з певного набору політичних інститутів, режиму владно-суспільної взаємодії, а також культурно-ідейного та психологічного тла політичних процесів.

Коли йдеться про стабільність політичної системи суспільства, то беремо до уваги те, що суттєвим елементом у взаєминах людини і держави, уряду із своїми громадянами є відповідна підтримка і функціонування в державі ефективного судочинства. Захист справедливості і цілісності судочинства, як зазначає Є. Абросімова, є важливим і необхідним елементом верховенства права. У зв'язку з цим ситуація, що склалася у сфері прав і свобод людини, зокрема в Україні, поза сумнівом, відображає своєрідний перехідний характер сучасного етапу розвитку українського суспільства загалом. У цих умовах певного поширення набуває саме неповага до прав і свобод людини, відсутність суворої та невідворотної відповідальності за їх порушення, незавершеність законодавства, якому часто властива декларативність, а також від слабкості відповідних державних структур. Захист прав і свобод громадян у таких умовах постає справою проблематичною, такою, що потребує правової, соціальної корекції.

Д. Касті, зокрема, наголошує на тому, що кінець ХХ ст. та початок ХХІ характеризуються двома тенденціями у праворозумінні загалом. З одного боку, стала актуальною проблематика “природного права” та затвердження міжнародних стандартів у галузі прав людини.

З другого – вчені-політологи проголошують збільшення уваги до регіональних і національних особливостей правової культури, які відіграють зростаючу роль в утворенні різних регіональних державних об'єднань як суб'єктів багатополярного світу.

Конституція України 1996 р. закріпила демократичні принципи, на підставі яких функціонує увесь державний механізм. До них належать: суверенність державної влади; єдність системи державної влади; виборність, участь громадян у формуванні (виборах) і ді-

яльності органів державної влади; державна служба в названих органах; право оскарження рішень і дій (чи бездіяльності) органів державної влади в суді; відкритість (гласність) діяльності зазначених органів.

Отже, важливим фактором активної соціальної, політичної позиції особистості була й залишається її політична свідомість, активна життєва позиція і дієва участь у суспільному житті. Істотною передумовою політичної участі є також політико-правові чинники, до яких належать, як зазначає російський дослідник С. Алексєєв, демократичний політичний режим, домінування в суспільстві демократичної політичної культури, права забезпеченість демократичних процедур формування всіх структур влади, ухвалення і реалізація політико-управлінських рішень, участь членів суспільства на всіх стадіях політичного процесу.

Розмірковуючи про суспільство, демократію, стабільність, слід згадати, що свого часу видатний політолог М. Вебер розробив досить цікаву теорію так званого соціального порядку. Вона пов'язана з проблемою взаємин “людина – демократія, держава, право” і в її основі, на думку Вебера, ключовим елементом (категорією) є категорія соціальної дії. Суть у тому, що всі суб'єкти суспільного процесу є носіями певних соціальних дій, а тому, щоб уникнути можливих неузгодженостей, конфліктів, анархії і т. ін., слід подбати саме про узгодження цих дій. При цьому держава відіграє значну роль у досягненні базисних цінностей людини, громадянського суспільства – свободи та права, є складовою цього суспільства, працює у правовому полі для охорони зазначених цінностей для всіх членів суспільства. Така політика є наріжним каменем забезпечення динамічної політичної стабільності. Далі ми детальніше розглянемо роль у цих процесах саме громадянського суспільства.

Істотним аспектом забезпечення політичної стабільності на макрорівні є те, що держава гарантує рівність прав і свобод людини та громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового стану, місця проживання, став-

лення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин. Забороняються будь-які форми обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної або релігійної належності. Про це йдеться і в чинній Конституції України.

Міжнародні норми та стандарти в галузі прав людини встановлюються, як зазначалося, шляхом угод між державами, але вони не створюють безпосередньо прав та свобод людини. Такі норми обов'язкові тільки для держав та між державами, хоча практичне втілення в життя таких норм і стандартів є обов'язком усіх держав – учасників міжнародних договорів щодо прав людини, у разі ратифікації яких держави зобов'язуються узгодити своє національне законодавство відповідно до обов'язкових міжнародних норм.

Міжнародний захист прав людини за допомогою міжнародно-правових засобів, ґрунтується на загальновизнаному принципі пошани до прав людини, слугує хоч і важливим, але все ж допоміжним заходом. Фактично забезпечення прав людини залишається в основному внутрішньою справою кожної держави.

Права людини, їх засади, здійснення максимально можливі лише в суспільствах, які мають не просто формальну кількість громадських об'єднань, утворень, організацій, а й цілісне високорозвинене громадянське суспільство.

Річ у тім, що громадянське суспільство, з одного боку, є системоутворюючим механізмом формування справді демократичних суспільних відносин, а з другого, – найнадійнішим гарантом ствердження, дотримання, реального прояву таких відносин.

У найбільш узагальнюючому, загально-нормативному плані про наявність у країні громадянського суспільства говорять тоді, коли:

- а) громадяни добре знають, що і як робить державна влада;
- б) мають можливість і реально контролюють владу;
- в) безпосередньо беруть участь у розробці, прийнятті та практичній реалізації за-

гальнодержавних або регіональних рішень.

Існує багато наукових визначень самого поняття і феномену “громадянське суспільство”. Вважаємо, що одним із найвдаліших (з урахуванням напрацьованих матеріалів у світовій і вітчизняній науці з державного управління) є визначення й обґрунтування, яке дали учасники “круглого столу”, проведеного Харківською обласною державною адміністрацією, науково-методичним об'єднанням вузів із спеціальності “державне управління” та харківською філією Української академії державного управління при Президенті України у м. Харкові 11 квітня 2001 р. [9].

У рекомендаціях, вироблених учасниками “круглого столу” (Харківська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька області, Автономна Республіка Крим), визнали три основні особливості громадянського суспільства, а відтак, вони і пояснюють сам по собі феномен “громадянське суспільство”, а саме: “По-перше, громадянське суспільство має структуруватись у певну соціокультурну композицію громадських організацій, об'єднань, асоціацій, рухів, що вимагає правового регулювання як їхньої діяльності, так і відносин між ними.

По-друге, завданнями громадянського суспільства у розумінні європейської традиції раціоналізму можна вважати:

- забезпечення прав і свобод кожного пересічного громадянина, громадянське “страхування” щодо їх реального забезпечення;
- громадську оцінку “життєвого простору” щодо дотримання принципу справедливості;
- громадський контроль щодо невтручання державних органів управління в особисте життя громадянина.

По-третє, громадянське суспільство, з одного боку, у певному сенсі повинно стати громадським *експертом* управлінських рішень владних структур та механізмів їхнього здійснення, з іншого, – мати необхідні передумови для пропозиції певної множини власних рішень та механізмів запровадження (громадські слухання, обговорення в ЗМІ тощо)

аж до їх прийняття демократичними засобами” [9, 150–151].

Автори іншого спеціального видання “Общая теория государства и права: Теория государства” [10] розглядають громадянське суспільство як специфічну соціальну форму, яка об’єктивно виникає у процесі певного ускладнення розвитку суспільства і яке, водночас, призводить до відокремлення державності від громадських структур, її виокремлення як відносно самостійної сфери життєдіяльності держави у вузькому (інституціональному) розумінні цього феномену, роздержавлення певних видів суспільних відносин. Простіше – чим менше державності – тим більше громадського самоврядування, самоуправління, а отже – громадянського суспільства як такого.

За визначенням професора Каліфорнійського університету (США) Д. Александра ідея і практика розбудови громадянського суспільства пройшла за усю історію людства три основних етапи. Про них (їх сутність, зміст, особливості) детально йдеться у монографії “Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії”, яка була підготовлена в Національному інституті стратегічних досліджень [11].

Перший період: кінець XVII – перша половина XIX ст. Основні положення, характеристики такого суспільства подано у працях Т. Гоббса, Д. Локка, Ш. Л. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіля, І. Канта, Г. В. Гегеля та інших видатних мислителів минулої доби. Основною характеристикою цього періоду існування громадянського суспільства є так звана договірна концепція. Як стверджував Т. Гоббс (1588–1679), – держава виникла на основі “суспільного договору”, з “природного стану”, стану, коли люди перебували в умовах специфічної “війни всіх проти всіх”. Тоді, мовляв, люди свідомо делегували певну частину своїх повноважень державі і виявилися схильними до того, щоб мати не інакше як сильну державну владу. В цей період домінували монархії, хоча Ш. Л. Монтеск’є, а потім Ж.-Ж. Руссо обґрунтовують крайню необхідність поділу влади і владних повноважень. Врешті, на-

прикінці XVIII – на початку XIX ст. вже домінує думка й про те, що громадянське суспільство істотним чином відмінне від держави, що з державою його ототожнювати взагалі немає жодних підстав і не варто. І. Кант (1724–1804), Г. В. Гегель (1770–1831) вже ведуть мову про “правову державу”, про співпрацю держави і громадянського суспільства, розрізняючи їх, диференціюючи і т. ін.

Другий етап існування (розуміння суті) громадянського суспільства: середина XIX – друга половина XX ст. Йдеться про буржуазний період розвитку суспільств, про ринкову систему господарювання, про гостроту класових відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін), про диктатуру одного політичного класу (пролетаріату) тощо. Однак ідея про відмирання держави, повне домінування у житті людей громадянського суспільства не здійснилась, виявилася хибною, утопічною. Надмірне втручання держави у приватне життя людини зробило в цей час ідею громадянського життя цілком непопулярною, тобто “буржуазною вигадкою”.

Врешті третій період: формування ідеї і самої моделі реальних громадянських суспільств розпочинається з 70–80-х років XX ст., коли людство фактично починає протестувати проти надмірного одержавлення його життя. В боротьбі із засиллям державних структур, проти надмірного авторитаризму (на рівні тоталітарних режимів) на перший план виходить проблема взаємин держави і суспільства загалом і домінують дві основні моделі такого взаємозв’язку: ліберально-демократична й етатистська. Остання домінує особливо в Європі, і, на думку багатьох фахівців, стає все більш притаманною новітній Україні.

Вважаємо, що у книзі монографії цілком обґрунтовано зазначено: “Громадянське суспільство є основою держави, його становлення відбувається у тісному зв’язку із становленням правової, соціальної, демократичної держави. Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян з високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське

суспільство – це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору нею тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, обмінюватися поглядами” [11, 37].

Громадянське суспільство природно має саме йому властиві функції, а саме: функція адаптації (йдеться про корекцію процесу функціонування держави мирними, легітимними засобами); функція цілесюгнення (досягнення консенсусу в суспільстві); інтегративна функція (створення необхідних економічних, політичних, культурних умов для саморозвитку різноманітних і різнорівневих суб’єктів) тощо.

Без усвідомлення реалізації цих функцій у суспільній практиці вести мову про роль громадянського суспільства в реалізації прав людини немає жодних підстав.

Громадянське суспільство може бути різного рівня розвитку. Для визначення такої розвиненості в зазначеній монографії виділено такі основні риси:

1. Суспільство стає громадянським тільки тоді, коли набір, розвиток і конфігурація недержавних об’єднань спроможні приборкати державу, змусити її стати активним захисником інтересів громадян, спонукати стати правовою державою. Тип суспільства, в якому панує закон, називають “громадянським суспільством”.

2. Громадянське суспільство досягає такої оптимальної ситуації, коли економіка підконтрольна державі, але не залежить від неї.

3. Не свавілля, а свобода є основою буття особистості у громадянському суспільстві [11, 36].

Завершуючи розгляд загальних сентенцій громадянського суспільства як феномену, значимо, знову ж таки, що загальні концепти громадянського суспільства в кожній країні закріплюються відповідними конституційними, правовими нормами. Так, Конституція України впливає на формування громадян-

ського суспільства за такими основними напрямками:

- закріплення найважливіших політико-правових принципів, яких неухильно мають дотримуватися всі інституції громадянського суспільства (права людини, верховенство права, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм тощо);
- відповідне сприяння структуруванню суспільства у розвинене, впорядковане, культурне суспільство, яке функціонує на демократичних засадах;
- формування цілісної, стабільної системи України, зорієнтованої на права особи;
- реальне недопущення необґрунтованого втручання держави в життя суспільства, органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), органів місцевого самоврядування;
- визначення основних правових підвалин організації і функціонування найважливіших структур громадянського суспільства, насамперед – політичних партій, інших громадських об’єднань (ст. 15, 36, 37 Конституції України).

Визначивши та закріпивши на вищому рівні (на рівні держави) у конституційних нормах основні засадові положення громадянського суспільства, конституція одночасно юридично забезпечує його незалежність від держави. Тобто, вона встановлює гарантії від незаконного втручання держави у справи громадянського суспільства, визначає гарантії і межі державного впливу на соціальні процеси. Саме в цьому велика цінність існуючих норм Конституції України 1991 р. За умов удосконалення демократичної державності у подальшому істотно зростає саме роль обмежувальної функції Конституції, що аж ніяк не можна вважати приниженням, “урізанням” прав людини і громадянина.

Зрозуміло, що держава безпосередньо не творить і не може утворити громадянське суспільство, яке є творчістю мас, виникає як реальна потреба розширення їх участі в управлінні усіма державними, громадськими справами. Закономірно, наприклад, що

в чинній Конституції України взагалі немає слів (терміну) “громадянське суспільство”, хоча цілком можливо стверджувати, що його обстоює програмне положення ст. 1 Конституції України, в якій Україна проголошується як демократична, правова, соціальна держава. Тобто, становлення української держави нового типу має відбуватися саме на цих засадах.

Література

1. Конституція України // Конституційне законодавство України (законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення). – Кн. 1. – К.: АТКА, 2004.
2. Абдулаев М. И. Права человека и государство. – СПб.: АРТ, 1999. – 248 с.
3. Азаров А., Ройтер В., Хюфнер К. Защита прав человека: Международные и российские механизмы. – М.: Моск. шк. прав человека, 2000. – 392 с.
4. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За заг. ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К.: Вид. дім “Ін Юре”, 2002. – 544 с.
5. Мороз С. П. Идея прав людини у політико-правовій думці України (IX – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.0001. – Х., 2002. – 20 с.
6. Політична система та інститути громадянського суспільства в Україні: Навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганисуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
7. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. – К.: КНТ, 2009. – 232 с.
8. Рабінович П. Ефективність впливу Конвенції про захист прав та основних свобод людини на держави – членів Ради Європи // Право України. – 2000. – № 11. – С. 34–36.
9. Шляхи формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію // Матер. засідання “Круглого столу”, проведеного 11 квітня 2001 р. в м. Харкові: Наук. збірн. – Х.: УАДУ ХФ, 2001.
10. Общая теория государства и права: Теория государства: Акад. Курс в 2 т. – Т. 1 / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – С. 338.
11. Політична система і громадське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007.

У процесі демократизації українського суспільства формується громадянське суспільство як найважливіший механізм захисту прав і свобод людини.

В процессе демократизации украинского общества формируется гражданское общество как важнейший механизм защиты прав и свобод человека.

In the process of democratization of Ukrainian society the citizen society is formed as an important link of the Human rights defense.

Надійшла 27 жовтня 2011 р.